

*Калишук Л. А.,**кандидат юридичних наук,**доцент кафедри аграрного, земельного та екологічного права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ВИБІР СПОСОБУ ЗАХИСТУ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ГРОМАДЯН ТА КРИТЕРІЇ ЙОГО ЕФЕКТИВНОСТІ

Анотація. У статті досліджується значення вибору способу захисту та його критерії при здійсненні захисту екологічних прав громадян. Наведено пропозиції щодо вдосконалення екологічного законодавства у зазначеній сфері.

Ключові слова: екологічні права громадян, способи захисту екологічних прав, критерії вибору способу захисту.

Постановка проблеми. Застосування юридичних способів захисту екологічних прав громадян є одним з актуальних та гострих питань сьогодення. Безперечно, проголосивши на конституційному рівні екологічні права людини і громадянина, визнавши їх найвищою соціальною цінністю, Україна підтвердила своє прагнення розвивати демократичну і правову державу, центральною ланкою в системі якої є забезпечення, дотримання та захист основних прав людини і громадянина. Незважаючи на позитивні зрушення, що відбулися у сфері регулювання екологічних прав громадян, низка питань, пов'язаних із їх реалізацією і захистом, зокрема з визначенням способів такого захисту, їх систематизацією врегульовані неповною мірою. Національне законодавство, хоча і відповідає нормам міжнародного права у сфері захисту екологічних прав громадян, потребує подальшого наукового осмислення з метою вироблення єдиного та дієвого механізму такого захисту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує, що наукова доктрина нині не напрацювала єдиних підходів із питань застосування способів захисту екологічних прав громадян. Хоча окремі аспекти захисту зазначених прав були предметом багатьох наукових досліджень, зокрема висвітлювалися такими вченими, як Г.В. Анісімова, Н.В. Барбашова, М.І. Васильєва, А.П. Гетьман, С.Г. Грицькевич, Н.Р. Кобецька, С.М. Кравченко, М.В. Краснова, Л.П. Решетник, А.І. Черемнова та іншими, однак мали переважно фрагментарний характер.

З урахуванням зазначеного, метою статті є аналіз юридичних способів захисту екологічних прав, їх вибору та критеріїв його ефективності з метою розробки теоретичних положень та пропозицій щодо удосконалення правового регулювання відносин у сфері застосування способів захисту екологічних прав громадян.

Виклад основного матеріалу дослідження. Кожна галузь права містить норми, що регламентують застосування способів захисту суб'єктивних прав. В еколого-правовій сфері захист екологічних прав громадян гарантує ст. 11 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», ч. 3 якої передбачає можливість поновлення в суді порушених прав громадян у галузі охорони навколишнього природного середовища, та низка інших нормативно-правових актів. Системний аналіз екологічного законодавства засвідчує відсутність узагальненого переліку способів захисту названих прав, що ускладнює вирішення питання щодо системи таких способів та вибору конкретного способу захисту.

Стаття 9 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) передбачає можливість застосування положень цього кодексу

до врегулювання відносин, що виникають у сферах використання природних ресурсів та охорони довкілля, якщо вони не врегульовані іншими актами законодавства. Оскільки способи захисту екологічних прав в узагальненому вигляді екологічним законодавством не визначені, отже, вони випливають із загальних способів захисту цивільних прав, що закріплені в ст. 16 ЦК України. У свою чергу, відносини у сфері застосування способів захисту екологічних прав громадян потрапляють у сферу правового регулювання цивільного законодавства і положення зазначеної норми підлягають застосуванню під час вирішення правових питань, пов'язаних із застосуванням способів захисту екологічних прав громадян.

Безпосередньо перелік способів захисту особистого немайнового або майнового права та інтересу закріплений у ст. 16 ЦК України, відповідно до положень ч. 2 якої способами захисту цивільних прав та інтересів може бути: 1) визнання права; 2) визнання правочину недійсним; 3) припинення дії, яка порушує право; 4) відновлення становища, яке існувало до порушення; 5) примусове виконання обов'язку в натурі; 6) зміна правовідношення; 7) припинення правовідношення; 8) відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; 9) відшкодування моральної (немайнової) шкоди; 10) визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб. Зазначений перелік не є вичерпним, оскільки згідно з п. 2 ч. 2 зазначеної статті суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом.

Загалом наявність узагальненого переліку способів захисту цивільних прав та інтересів, що представлений у ст. 16 ЦК України, у юридичній літературі оцінюється позитивно, оскільки такий перелік має значення орієнтиру для учасників цивільних правовідносин і правозастосовних органів під час вибору адекватного способу захисту в конкретному випадку [1, с. 100]. У свою чергу, ефективність захисту порушеного права часто залежить від того, яким саме способом суб'єкт буде його захищати [2, с. 121], а вибір конкретного способу повинен бути ефективним у його кінцевому результаті. Відповідно, кожен повинен мати можливість здійснити власний вибір і використати для захисту своїх прав той спосіб, що буде оптимальним у кожній конкретній ситуації для вирішення спору і врегулювання конфлікту [3, с. 45].

Особа вправі обрати один чи декілька способів захисту порушеного права. При цьому може скористатися як способом, що прямо визначений спеціальною правовою нормою, або ж у разі відсутності такого скористатися одним або сукупністю способів, визначених в узагальненому вигляді в нормах ст. 16 ЦК України. І в кожній конкретній ситуації, як справедливо зазначають Г.Г. Комаровська та М.Г. Павлов, «вкрай важливо правильно визначити способи захисту порушеного права, оскільки можна отримати відмову в задо-

воленні позовних вимог, навіть якщо, по суті, думаєте правильно, але неправильно обґрунтовуєте правову позицію і відповідно надасте докази, які не мають відношення до даної конкретної ситуації» [4, с. 12].

Правозастосовна практика з питань застосування способів захисту екологічних прав є неоднозначною, нерідко засвідчує допущення помилок під час застосування того чи іншого способу захисту порушених екологічних прав громадян. Зокрема, рішенням Корабельного районного суду м. Миколаєва від 18 травня 2009 року в справі № 22ц-1822/09 задоволено позов ОСОБА_4 до ОСОБА_3 про зупинення будівництва багатоквартирного житлового будинку котеджного типу на суміжних земельних ділянках по вул. Липовій, 2-а, 2-б, 3, 5 у м. Миколаєві з підстав того, що будівництво житлового будинку на вказаних земельних ділянках, як зазначав позивач, здійснюється з порушенням встановлених будівельних норм, санітарних правил та цільового призначення землі, що може призвести до порушення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля та принципу добросусідства. За результатами оскарження цього рішення відповідачем до Апеляційного суду Миколаївської області, у зв'язку з відсутністю підстав для задоволення позову ОСОБА_4 вибраним нею способом, рішенням Апеляційного суду Миколаївської області від 27 серпня 2009 року [5] апеляційну скаргу ОСОБА_3 задоволено. Рішення Корабельного районного суду м. Миколаєва від 18 травня 2009 року скасовано й ухвалено нове рішення, згідно з яким у позові ОСОБА_4 до ОСОБА_3 про зупинення будівництва багатоповерхового житлового будинку на суміжній земельній ділянці відмовлено. Апеляційний суд Миколаївської області виходив з того, що відповідно до положень ст. 16 ЦК України кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового інтересу, обравши спосіб захисту цивільного права чи інтересу, у тому числі і припинення дії, яка порушує право. На підставі наявних у справі доказів суд дійшов висновку, що будівництво вказаного житлового будинку завершено, тобто відсутні дії, які можуть порушити права ОСОБА_4, а тому підстав для задоволення позову цієї особи обраним нею способом немає.

Яскравим прикладом суперечливих підходів із питань застосування способів захисту екологічних прав та їх вибору слугуватимуть і подальші матеріали судової практики. Так, згідно з рішенням Орджонікідзевського районного суду м. Маріуполь Донецької області від 1 липня 2010 року у справі № 2-393/10 [6] відмовлено в задоволенні позову ОСОБА_9, ОСОБА_10, ОСОБА_11, ОСОБА_12, ОСОБА_13, ОСОБА_14, ОСОБА_15, ОСОБА_4, ОСОБА_16, ОСОБА_17, ОСОБА_18, ОСОБА_19, ОСОБА_1, ОСОБА_20, ОСОБА_21, ОСОБА_22, ОСОБА_23, ОСОБА_24, ОСОБА_25, ОСОБА_26, ОСОБА_27, ОСОБА_28, ОСОБА_29, ОСОБА_2, ОСОБА_30, ОСОБА_31, ОСОБА_32 до ЗАТ «Київстар Дж.Ес.Ем.», третя особа – ТОВ «Гріг» про захист права на безпечне для життя і здоров'я довкілля шляхом заборони будівництва базової станції мобільного зв'язку на території ТОВ «Грін». Ухвалюючи рішення, суд виходив із того, що на момент подання позову базова станція стільникового зв'язку ЗАТ «Київстар Дж.Ес.Ем.» не збудована та не введена в експлуатацію шляхом прийняття будівельних робіт, а позовні вимоги, як зазначає суд, ґрунтуються виключно на припущеннях щодо можливої шкоди життю і здоров'ю позивачів із приводу діяльності ще неіснуючого об'єкту.

Відповідно до рішення Ірпінського міського суду Київської області від 4 грудня 2013 року в справі № 367/8314/13-ц [7] відмовлено в задоволенні позову ОСОБА_1 до ОСОБА_2 про заборону здійснювати діяльність із надання послуг із миття ав-

томобілів, технічного обслуговування та ремонту автомобілів, що порушує право на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Під час ухвалення рішення суд виходив із того, що позивачем не надано доказів того, що ОСОБА_2 здійснює діяльність із миття та ремонту автомобілів, яка порушує права позивачки. Крім того, на думку суду, законом не передбачено такий спосіб захисту права, як заборона здійснювати діяльність, а є можливим лише за рішенням суду припинити діяльність особи, однак із такою вимогою позивач не звертається.

Проведений аналіз засвідчує, що сучасний стан правозастосовної практики з питань захисту екологічних прав і вибору адекватного способу такого захисту значно відстає від потреб сьогодення та характеризується неоднозначністю та суперечливістю, що нерідко слугує підставою для поширення в правовій доктрині думок щодо декларативності екологічних прав та низьких показників їх реалізації та захисту.

Частина 1 ст. 11 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» гарантує громадянам реалізацію екологічних прав, наданих їм законодавством. Надаючи громадянам певні екологічні права, законодавство встановлює для них також і необхідну свободу поведінки, що забезпечує перетворення цих можливостей у дійсність, визначаючи при цьому правові гарантії здійснення цих прав [8, с. 44].

Свобода вибору способів захисту, як слушно зазначає

А.П. Вершинін, виникає в силу принципів самостійності і диспозитивності учасників цивільного обігу, а також у результаті закріплення в різних джерелах способів захисту й окремих правил про їх вибір заінтересованими особами, однак вибір конкретного способу захисту реалізується в межах, встановлених чинним законодавством, що обумовлені конкретними обмежувальними правилами [9, с. 22].

Насамперед мова йде про належне здійснення громадянами своїх суб'єктивних прав. Загальне правило щодо належного здійснення суб'єктивних прав закріплене в ст. 68 Конституції України, відповідно до ч. 1 якої кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

Екологічне законодавство не містить приписів щодо меж здійснення громадянами своїх екологічних прав загалом та обмежень у здійсненні дій щодо захисту екологічних прав зокрема. На відміну від екологічного законодавства, цивільне законодавство в ст. 13 ЦК України передбачає такі межі. Зокрема, цивільні права особа здійснює в межах, наданих їй договором або актами цивільного законодавства. Не допускаються дії особи, що здійснюються з наміром завдати шкоду іншій особі, а також зловживання правом в інших формах. Під час здійснення своїх прав особа зобов'язана утримуватись від дій, які могли б порушити права інших осіб, завдати шкоди довкіллю або культурній спадщині.

У юридичній літературі одним із критеріїв належного здійснення суб'єктивного права визначають саме відсутність зловживання правом. Про зловживання правом, як зазначав В.П. Грибанов, мова може йти тільки в разі, коли уповноважений суб'єкт, діючи в межах належного йому суб'єктивного права, у межах тих можливостей, що складають зміст цього права, використовує такі форми його реалізації, які виходять за встановлені законом межі здійснення права. Особливість зловживання правом при цьому виявляється в тому, що воно виникає на підставі здійснення суб'єктивного права, тобто на підставі дозволеної законом поведінки [10, с. 46, 55].

М.С. Малєїн під зловживанням правом розумів здійснення свого права одним суб'єктом всупереч інтересам іншого суб'єкту чи суспільства. Для зловживання правом, на думку

вченого, необхідно як мінімум володіти ним, оскільки будь-яке зловживання за відсутності права є поведінкою всупереч праву і, відповідно, підпадає під звичайне правопорушення [11, с. 63–64, 67].

У науці цивільного права виділяють два види зловживання правом: 1) умисне завдання шкоди іншій особі в процесі реалізації свого права; 2) зловживання правом, пов'язане з використанням недозволених форм його реалізації, але в межах загально дозволених типу поведінки щодо цього права. В еколого-правовій доктрині вагомий внесок у розвиток правових ідей щодо здійснення громадянами екологічних прав і зловживання ними зробила Г.В. Анісімова. Зловживання громадянами екологічними правами, як вважає вчений, є особливим видом правопорушення, під яким необхідно розуміти здійснення своїх прав способами, що суперечать призначенню цих прав, у результаті чого завдається шкода правам і законним інтересам громадян, держави, суспільства [8, с. 122].

Чинний ЦК України, крім приписів щодо заборони зловживання правами, закріплює і правові норми щодо наслідків зловживання правами, у тому числі й у сфері захисту суб'єктивних прав та інтересів. Зокрема, у випадку недодержання особою вимог здійснення права суд може зобов'язати її припинити зловживання своїми правами, а також застосувати інші наслідки, встановлені законом. Згідно із ч. 3 ст. 16 ЦК України суд може відмовити в захисті цивільного права і інтересу особи внаслідок порушення положень закону щодо меж здійснення прав. Такі положення цивільного законодавства підлягають застосуванню і в разі зловживання громадянами правом на захист екологічних прав. Наприклад, зловживання під час здійснення права на захист і, відповідно, вибір конкретного способу захисту матиме місце в разі здійснення права на захист екологічних прав шляхом посягання на права, у тому числі й екологічні, інших осіб, у випадку звернення до суду з вимогою про припинення дії, зокрема через задрощі тощо.

Безумовно, з метою вдосконалення чинного законодавства у сфері правового регулювання відносин щодо застосування юридичних способів захисту екологічних прав громадян правові приписи щодо зловживання під час здійснення екологічних прав та їх наслідків повинні віднайти своє закріплення безпосередньо в нормах Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища».

Окрім вищезазначеного, вибір еколого-правового способу захисту екологічних прав громадян повинен ґрунтуватися на загальних засадах справедливості, добросовісності та розумності.

На сьогодні чіткого визначення понять справедливості, добросовісності та розумності немає. Як правильно зауважує Д.Д. Лупеник, ці поняття є не лише правовою категорією, а й філософською, етичною, і суто юридичний аспект буде їх збіднювати. Вимога справедливості, добросовісності та розумності законодавства виражається у встановленні його нормами рівних умов для участі всіх осіб у цивільних правовідносинах; закріпленні можливості адекватного захисту порушеного цивільного права або інтересу; поєднання створених норм, спрямованих на забезпечення реалізації права, з шануванням прав та інтересів інших осіб, моралі суспільства тощо [12, с. 108].

Вибір способу захисту повинен ґрунтуватися на конституційних принципах рівності всіх суб'єктів перед законом, що закріплені у ст. 21 Конституції України, відповідно до положень якої всі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах, та ст. 24 Основного Закону держави, згідно з якою громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Частина 4 ст. 13 ЦК України закріплює положення, згідно з яким під час здійснення цивільних прав особа повинна додержуватися моральних засад суспільства. Поняття «моральні засади суспільства» є продуктом звичаєвого права, що являє собою сукупність звичаїв, яким надана обов'язкова сила актами законодавства, що охоплює як народні звичаї, так і офіційну ідеологію суспільства, відображену в Конституції України та інших законодавчих актах України [13, с. 18]. Отже, дотримання моральних засад суспільства також можна віднести до дій, що обмежують право на захист і, відповідно, право на вибір способу захисту екологічних прав громадян.

Вибір способу самозахисту порушених екологічних прав, як і вибір способів захисту, залежить від характеру і змісту права, що підлягає захисту, характеру дій, а також наслідків такого порушення. На відміну від способів захисту, узагальнений перелік способів самозахисту екологічних прав ані екологічним, ані цивільним законодавством не визначений і це є цілком зрозумілим, оскільки «неможливо врахувати і вказати в законі всі порушення прав, які можуть бути вчинені, і всі способи самозахисту від можливих порушень», а правильність вибору того чи іншого способу самозахисту є вкрай важливою, так як під час недотримання вимог закону щодо його вибору «дії із захисту порушених прав можуть перерости в правопорушення (зловживання правом, самоуправство)» [14, с. 38].

Як вбачається, такі правові категорії, як справедливість, добросовісність і розумність повинні віднайти своє відображення в нормах Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» як основні засади правового регулювання екологічних правовідносин у сфері застосування способів захисту названих прав.

Завершенням дії механізму захисту цивільних прав повинно стати реальне (формальне і фактичне) поновлення порушених суб'єктивних цивільних прав [15, с. 177]. Відповідно, вибір способу захисту екологічних прав громадян має бути спрямований на захист суб'єктивного екологічного права.

З урахуванням доктринальних підходів критеріями вибору конкретного способу (способів) захисту порушених екологічних прав громадян доцільно визначати: 1) норми права, що регулюють екологічні відносини у сфері застосування юридичних способів захисту екологічних прав громадян; 2) зміст екологічних прав, що підлягають захисту; 3) характер дії, що спричинила порушення, невизнання, оспорювання екологічних прав чи інші негативні для них наслідки; 4) суб'єктний склад осіб, діями чи бездіяльністю яких порушені екологічні права громадян чи створені перешкоди для їх реалізації; 5) наслідки порушення екологічних прав громадян; 6) забезпечення відновлення порушених екологічних прав, усунення перешкод у їх реалізації.

Висновки. Проведений аналіз засвідчив необхідність вирішення питання щодо системи способів захисту екологічних прав громадян у нормах Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища». Закріплення сукупності таких способів захисту як системи надасть змогу розкрити сутність і відмінні ознаки зазначеної системи та в кінцевому результаті сприятиме ефективному захисту екологічних прав. У свою чергу, критерії ефективності вибору конкретного способу захисту порушених прав чи їх сукупності доцільно вбачати в юридичних наслідках такого вибору. Безумовно, вибір способу захисту екологічних прав громадян буде ефективним тоді, коли оптимально та в повному обсязі забезпечуватиме відновлення екологічних прав громадян, усуватиме перешкоди в їх реалізації.

Література:

1. Краснова С.А. Принципы построения системы гражданско-правовых способов защиты: анализ доктрины и судебно-арбитражной практики / С.А. Краснова // Закон. Теория и практика. – 2007. – № 4. – С. 95–101.
2. Першутов А.Г. Различные способы защиты нарушенного права / А.Г. Першутов // Закон. – 2009. – № 1. – С. 121–128.
3. Савченко С.А. О некоторых отдельных способах защиты гражданских прав и интересов / С.А. Савченко, И.В. Тордия // Закон и право. – 2009. – № 9. – С. 45–48.
4. Комаровская Г.Г. Право на здоровую окружающую среду / Г.Г. Комаровская, Н.Г. Павлов. – Минск : Медисонт, 2007. – 24 с.
5. Справа №22ц-1822/09 // Архів Корабельного районного суду м. Николаєва.
6. Справа № 2-393/10 // Архів Орджонікідзевського районного суду м. Маріуполь Донецької області.
7. Справа № 367/8314/13-ц // Архів Ірпінського міського суду Київської області.
9. Анисимова А.В. Осуществление гражданами экологических прав : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 «Земельное право; аграрное право; экологическое право; природоресурсовое право» / А.В. Анисимова. – Х., 1996. – 168 с.
10. Вершинин А.П. Выбор способа защиты гражданских прав / А.П. Вершинин. – СПб. : СФПК СПбГУ, 2000. – 384 с.
11. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав / В.П. Грибанов. – М. : Статут, 2000. – 411 с.
12. Маленин Н.С. Гражданский закон и права личности в СССР / Н.С. Маленин. – М. : Юрид. лит., 1981. – 216 с.
13. Луспеник Д.Д. Застосування новел ЦК і ЦПК України в судовій практиці / Д.Д. Луспеник. – Х. : Харків-юридичний, 2005. – 432 с.
14. Цивільне право України : [підручник] / С.О. Харитонов, Н.О. Саніахметова. – К. : Істина, 2003. – 776 с.

15. Свердлык Г. Способы самозащиты гражданских прав и их классификация / Г. Свердлык, Э. Страунинг / Хозяйство и право. – 1999. – № 1. – С. 35–41.
16. Вавилин Е.В. Проблемы защиты гражданских прав / Е.В. Вавилин // Правоведение. – 2009. – № 1. – С. 174–178.

Калишук Л. А. Выбор способа защиты экологических прав граждан и критерии его эффективности

Аннотация. В статье исследуется значение выбора способа защиты и его критерии при осуществлении защиты экологических прав граждан. Приведены предложения по совершенствованию экологического законодательства в указанной сфере.

Ключевые слова: экологические права граждан, способы защиты экологических прав, критерии выбора способа защиты.

Kalyshuk L. Choosing the method for protection of the environmental rights of citizens and the criteria of its effectiveness

Summary. The article deals with the importance of the choice of a method for protection and its criteria in realization of protection of environmental rights of citizens. There are a number of proposals concerning the improvement of environmental legislation in this area.

Key words: environmental rights of citizens, methods of protection of environmental rights, criteria of choosing the method for protection.